

6. Косич А. О. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення / А. О. Косич // Відомості ВРУ. – 2009. – № 49. – С. 56.
7. Мельников С. А. Розвиток системи пенсійного страхування України / С. А. Мельников // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 5. – С. 231–237.
8. Скуратівський В. Пенсійна система України та шляхи її реформування / В. Скуратівський // Вісник УАДУ. – 2006. – № 4. – С. 353.
9. <http://www.pension.kiev.ua>.
10. <http://www.dfp.gov.ua/732.html>.

УДК 330.837:165.611

В. Я. УНГУРЯН

Державна установа “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

РОЛЬ ІНСТИТУТУ ДОВІРИ В УПРАВЛІНСЬКОМУ ВИМІРІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Розглянуті і узагальнені суспільні інститути. У статті проаналізовано інституційну систему трансформаційної економіки агросектору. Підкреслено синергетичну взаємодію інститутів управлінської ланки сільського розвитку.

Public institutes are considered and generalized. Except for it, system of the institutes of transformation economy agrosektoru is analysed in the article. Underline synergistical co-operation of institutes of administrative link of rural development.

Ключові слова: *інститут довіри, інституційна система, інституційні реформи, синергетична взаємодія, трансформаційна економіка, сільський розвиток.*

Базовою ланкою у ланцюжку взаємодій є низький рівень інституційної довіри і як наслідок – висока персоніфікація відносин. Значення рівня довіри значно зростає в умовах постійно мінливих вимог до економічної та соціальної організації суспільства. Так, Інглхард міжособистісну довіру відносив до найважливішого елементу сталого культурного синдрому, який обумовлює стабільність [6]. А Ф. Фукуяма, досліджуючи вплив рівня довіри на соціальні витрати, зазначав: “... недовіра поширена в суспільстві, накладає відбиток на всю його економічну діяльність щось ніби у вигляді додаткового мита, яке товариствам з високим рівнем довіри платити не доводиться” [3]. Я. Корнаї звертає увагу на зв'язок між рівнем довіри і величиною трансакційних витрат, вказуючи на роль держави у забезпеченні виконання контрактів [8].

Низький рівень довіри до держави як до гаранта прав власності обмежує встановлення ділових відносин, підвищуючи витрати укладання контракту. Недосконалість контрактного середовища провокує опортуністичну поведінку сторін і знижує стимули до здійснення діяльності. Хоча існують дві полярні думки про вплив державного регулювання на вибір контрактних відносин, у суспільстві з оптимальною моделлю інституційного регулювання та сильним правовим середовищем, “політичне” питання не є особливо важливим. Але в умовах низької інституційної довіри (довіра до держави та іншим формальним інститутам) партнери змушені нести додаткові витрати на пошук інформації про контрагентів і на подальшу підтримку постконтрактних взаємодій з метою запобігання опортуністичній поведінці.

Неформальні норми, закріплені в інституційних взаємодіях визначають тип відносин, заснований на персоніфікованій довірі, за яких формальні норми не є основною ланкою в цьому ланцюжку. Щільна мережа персоніфікованих довірчих відносин базується на замкнених взаємодіях, формуючи власні «правила гри» без надії на законодавче регулювання економічних і соціальних питань. Висока значимість особистих зв'язків проявляється при проведенні конкурсів, виділення коштів на пріоритетні напрямки. Відбувається централізація ресурсів у певних “руках”. Факт посилення значущості особистих зв'язків як реакції на низьку ефективність формальних норм наводить на думку про все більшу локалізацію сільського співтовариства [11].

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що на рівень сільського середовища впливають як формальні, так і неформальні норми, що знаходяться в істотній залежності від інституційних змін. “Саме довіра робить можливим раціональну реалізацію поставлених цілей, планування економічної діяльності” [7]. Підвищення рівня інституційної довіри сільського населення посилить підприємницьку активність і додасть новий імпульс створенню робочих місць.

Розвиток інститутів суспільства на сьогодні набуває особливої актуальності. У період трансформації відбуваються процеси інституціалізації соціальних практик, побудованих на мережевих взаєминах. Суспільство потребує нових форм комунікативної самоорганізації, якими є формальні і неформальні інститути. Розвиток мереж суспільної дії простіше починати з невеликих товариств, які володіють соціальним капіталом. Особиста довіра між добре знайомими один одному людьми може служити природним фундаментом таких мереж.

Зростання міжособистісної довіри і співпраці у місцевих неурядових організаціях сприяє створенню не тільки загальнонаціональної мережі інститутів громадянського суспільства, а й сприяє зміцненню довіри до діючих політичних інститутів і формує новий тип суспільної культури. Внутрішня інтеграція груп та наявність зв'язків між ними призводять до більшої адаптивності мереж, що може виражатися в більшій сприйнятливості до новацій і можливості щодо незалежних змін.

Значимість інститутів суспільства обумовлена практично повною відсутністю взаємодії суспільства з владними структурами та їхньою роллю у проведенні громадських експертиз і контролю за здійсненням владних повноважень. Пов'язуючи ізольовані групи, мережі громадянської дії підвищують санкції за несумлінні угоди, сприяють зміцненню норм взаємності, полегшують обмін інформацією і поліпшують її якість, зменшують невизначеність і ризик, а також створюють моделі майбутнього співробітництва.

У підсиленні фрагментації соціального простору та низького рівня інституційної довіри особливу значимість здобуває прозорість й універсальність "правил гри". Прозорість передбачає висвітлення діяльності всіх ключових партнерів, тобто як органів влади, так й інститутів суспільної дії. Універсальність правил характеризується створенням атмосфери довіри і вироблення єдиного відношення до включення нових партнерів у мережу. Універсальність норм припускає лояльність по відношенню до всіх учасників мережних відносин, тому, в цьому сенсі, мережі будуть найбільш вдалою формою комунікацій [3]. Беручи участь у реформах через мережі співтовариств, маси виявлять більше розуміння і терпіння, тим самим, підвищуючи кредит довіри влади та розсіюючи тимчасовий горизонт соціально-економічних перетворень.

В організації мережових взаємин інститутів суспільства та влади важливо уникати одностороннього підходу. Дуалізм ситуації полягає в тому, що найчастіше співтовариства не можуть існувати без підтримки органів влади, що породжує велику залежність від її рішень та патерналізм. Необхідно приймати до уваги, що стійкий симбіоз влади і суспільства підвищує ефективність прийнятих рішень на всіх рівнях. А подібне неможливо без узгодженої моделі соціального контракту. Саме процес узгодження інтересів є базисом для продуктивного діалогу та зростання довіри. Пильна увага громадськості до механізмів економічного управління і здатність суспільної думки вплинути на хід подій руйнують непрозорість та самодостатність вертикальних ієрархій, дозволяючи встановити універсальні правила гри і наближають твердження більш відкритого і справедливого суспільства.

Місцеве співтовариство є неоднорідним за своїм складом і включає в себе різнорівневі і різнопланові ієрархії та мережі. Існування складних структур місцевого співтовариства часто супроводжується конфліктними взаємодіями. Для створення продуктивного діалогу і нівелювання різного роду конфліктних ситуацій владні структури повинні брати на себе комунікативну роль, вибудовуючи нові механізми взаємин.

Інститути пов'язують минуле з сьогоденням і майбутнім, так що історія стає процесом переважно інкрементного розвитку, а функціонування економічних систем протягом тривалих історичних періодів стає зрозумілим лише як частина розгорнутого інституційного процесу. Інститути також є ключем до розуміння взаємовідносин між суспільством та економікою і впливу цих взаємин на економічне зростання (або стагнацію і занепад) [7].

Важливою проблемою після прийняття конституції, створення інститутів є узгодження діяльності інститутів в рамках функціонуючої інституційної структури, кордону здобуття, збору і використання інформації економічними суб'єктами.

Як першооснова об'єктного дослідження інститутів потрібно розглянути різноманіття форм власності, включаючи державну, приватну і акціонерну власність. Визначеність системи прав власності характеризує інституційну основу суспільства. Чим більш різноманітними будуть форми власності, тим більше можливостей з'являється для використання інституційної системи [4].

Залежно від суб'єктної ознаки інститути підрозділятимемо на інститути держави, фірм (підприємств), різних форм підприємницької діяльності, банків, бірж, інвестиційних компаній, консалтингових компаній, інвестиційних фондів, страхових компаній і пенсійні фонди. Аналіз інститутів виробляється залежно від мікро- або макрорівнів дослідження. Як критерій розмежування виступають економічні суб'єкти [6].

На мікрорівні підприємці, виробники і фінансові посередники організують роботу фірм, виконують функції по створенню і обслуговуванню їхньої інфраструктури. На макрорівні держава, домогосподарства, а також міжнародні інституційні організації виступають як основні суб'єкти, що виконують функції координаційної системи [8].

Ефективне функціонування інститутів на мікро- і макрорівнях досягається за допомогою узгодження цілей діяльності інституційних суб'єктів різних рівнів на основі обміну інформацією, оптимізації її об'єму і спрямованості сигналів. В разі незбалансованості інформаційних векторів відбувається порушення у роботі інститутів. Даний процес супроводжується деформаціями у функціонуючій економічній системі.

Під інформаційним вектором розумітимемо певної довжини і спрямованості відрізок (потік) інформації. Залежно від збігу спрямованості векторів потік інформації збільшуватиметься або зменшуватиметься. Інституційно-ринкова система є сукупністю інститутів, що знаходяться у стосунках і зв'язках між собою і створюють певну цілісність. Оптимальне функціонування системи забезпечує максимізацію її цільової функції [10].

Держава функціонує ефективно в тому випадку, якщо спосіб створення і використання інвестиційних ресурсів приводить до мінімізації витрат. Досягнення основних суспільних цілей, включаючи суспільну згоду, забезпечення індивідуального розвитку особи, направлене на розширення правового поля. З метою запобігання зловживань політичною владою якоюсь особливою (групою) повинен проводитися контроль за виконанням зобов'язань уряду і державних службовців [14].

В той же час не всі індивідууми активно беруть участь у розробці і створенні нових інститутів, виконують правила поведінки, визначені законодавчо. Слід зазначити, що не завжди інституційні зміни приводять до формування ефективних інститутів. Зокрема, нерідко у процесі виникнення інститутів відмічено виникнення протилежної тенденції, пов'язаної із зростанням рівня трансакційних витрат і заміною інститутів із зростаючою граничною віддачею на менш ефективні інститути з убуваючою граничною віддачею. Відтворення неефективних інститутів може бути подолано у процесі еволюції суспільства і у процесі вчення акторів, які є представниками того самого населення, для блага якого задумані всі реформи.

Відзначаючи, що демократизація не є єдиною умовою успішної побудови демократії, – М. Кастаньєра пише: “Рішення даної задачі вимагає підтримки законності, створення реальних прав власності, забезпечення виконання контрактів і так далі. Навпаки, швидка демократизація і проведення реформ у відсутності “влади закону” веде до інституційного колапсу, що посилює інституційний спад і перешкоджає початку господарського пожвавлення” [2].

Функціонування системи інститутів пов'язане із створенням мережі конкурентноздатних інститутів. У міру становлення нових інститутів ринкової економіки граничні і середні політичні витрати скорочуватимуться. Інституційна система, що знов створюється, прагнучиме до досягнення стану рівноваги між граничними соціальними вигодами і граничними соціальними витратами.

Формування нових інститутів безпосередньо пов'язане з додатковими витратами при проведенні інституційних реформ. У разі неефективного функціонування системи інститутів і виникнення дефіциту держава вимушена буде субсидувати витрати за рахунок додаткового фінансування. Постійне виникнення і вирішення протиріч являє собою основу для переходу системи від одного рівня розвитку до якісно нового іншого стану.

Головними елементами протиріч виступають: принципова невизначеність вибору між альтернативними напрямками подальшого розвитку, збереження позаекономічних (владних) методів управління, високий рівень соціально-економічних витрат ринкової трансформації, велика питома вага у ВВП кримінального тіньового сектора, відсутність державної політики, що визначає пріоритети інституційного оформлення стосунків між економічними суб'єктами.

Інституційні процеси характеризуються суперечливим, несистемним характером. Трансформаційна економіка володіє властивостями неоднорідності, має характерні ознаки, властиві перехідній системі. Інститути соціального партнерства, організації, координуючі і регулюючі різноспрямовані інтереси різних соціальних груп у суспільстві, опосередковує стосунки розподілу у рамках відтворювального циклу не розвинені в країнах з перехідною економікою.

Успішність проведення трансформаційних перетворень залежить від безперервного процесу еволюції культури у суспільстві. “У інституційній економіці, – вказує Р. Брінкман, – технологія сприяє забезпеченню і підтримці динамічного процесу еволюції. Це стосується до інституційних структур, які використовуються у культурі. Концепція технології й інститутів, їхні взаємозв'язки відносяться до найважливіших питань аналізу інституційної економіки” [12].

Використання комплексного інституційного підходу спрямоване на прискорення проведення інституційних реформ країні. Поділ інститутів на зовнішні і внутрішні значно розширює рамки дослідження і пізнання перехідних процесів. Визначеність, стабільність правил поведінки в суспільстві, забезпечення їхньої гнучкості і зміни при використанні можливостей сприятиме здобуттю максимальної вигоди від функціонуючих інститутів.

Основні напрями проведення інституційної реформи включають зміцнення законності, надання і забезпечення гарантій реальних прав власності, дотримання і виконання контрактів, норм, правил у суспільстві, розвиток неформальних правил, якісне вдосконалення функціонуючих інститутів, створення інститутів соціального партнерства, організацій, що координують і регулюючих різноспрямовані інтереси різних соціальних груп у суспільстві.

Інституціональне середовище визначає діяльність агентів, у той же час останні (на внутрішньофірмовому рівні) самі формують систему інститутів, у рамках яких (і через які) у свою чергу задаються норми, правила, умови для відносин агентів та інших індивідів (груп індивідів). Слід мати на увазі, що інститути на внутрішньо- та зовнішньофірмовому (мезо- та макроекономічному) рівнях повинні бути узгоджені, інакше вони не зможуть бути достатньо ефективними [5].

Держава (і як орган, що встановлює і регулює правила поведінки у суспільстві, і як власник значних пакетів акцій у ВАТ) повинна створювати умови для формування та розвитку інститутів участі в управлінні, власності та прибутку [4].

Оскільки інституціональна система трансформування суспільства перебуває у стані нерівноваги, то вона цілком може бути класифікована як відкрита складна нелінійна система, яка знаходиться у точці біфур-

кації, передбачає вихід на несподівану, непрогнозовану траєкторію. Закони розвитку такої системи, це закони синергетики – теорії самоорганізації складних відкритих нелінійних систем будь-якої природи [1].

Синергетику також можна розглядати і як теорію утворення нових якостей, оскільки вона строго математично пояснює, яким чином відбувається розгалуження старого на нове у точці біфуркації. Таким чином, формування інституційної структури трансформуючого суспільства протікає у руслі загальних закономірностей динаміки складних відкритих нелінійних систем і пов'язано з процесами самоорганізації. “Інституційна еволюція, – відзначає А. Нестеренко, – багато в чому являє собою органічний процес, що відбувається спонтанно або при мінімальній участі держави” [2].

Дослідження проблеми інститутів національного перетворень з позицій синергетики передбачає пошук відповіді на запитання: як інституційно має бути влаштоване суспільство, щоб його конструкція забезпечила накопичення соціальної енергії трансформаційних перетворень та створення адекватних ринку механізмів самоорганізації? Для вирішення недостатньо залишатися у рамках розуміння економіки як оптимального розподілу обмежених ресурсів. Це в класичній теорії економічна система розглядалася як об'єктивна базисна структура суспільства, а соціально-політична сфера мала статус суб'єктивної структури. У сучасній інституціональній економіці об'єктивно необхідно ототожнення з системністю, що формується як суспільний інститут, що охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства як щось єдине, цілісне. Історія становлення, еволюції та можливих трансформацій різних типів соціальних систем відображає характерну роль їх інституціональної структури в економічному розвитку. “Інституціональна основа відіграє головну роль у функціонуванні економіки ...” – вважає Д. Норт [9].

Інституціональна система будь-якої країни – це результат синергетики специфічних шляхів її історичного розвитку, її географічного положення, політичної системи, культури і традицій, рівня її економічного розвитку, ступеня її участі в міжнародних організаціях та міжнародному співробітництві. Функціональне призначення інституціональної системи є забезпечення умов спільної життєдіяльності господарюючих індивідів.

Структурними елементами інституціональної системи виступають інститути, складна кооперативна взаємодія, яка обумовлює якість сучасної інституційної системи. Інститути виступають як ланка між поєднання економіки та інших підсистем суспільства, перебуваючи як би на межі між економікою, правом, політикою, культурою та відображаючи їхній взаємний вплив один на одного.

Але по відношенню до соціально-економічної системи в цілому інституціональна система виступає підсистемою, і відчуває її визначальний вплив. Беручи це до уваги, можна більш реалістично підходити до трансформації соціально-економічних систем, з огляду на зовнішні імпульси, які виходять з їхніх інституційних підсистем, здатних викликати флуктуації в системі в цілому, змінювати її структуру і співвідношення елементів, що особливо важливо в періоди вибору подальшого шляху розвитку суспільства в точках біфуркації. Необхідно враховувати і такий вплив інституціональної структури, коли діюча політична система, застарілі правові та господарські норми обмежують, гальмують як проходження інформації про необхідні економічні перетворення, так і компенсують або підсилюють дію самої системи в рамках механізмів зворотних зв'язків.

Слід також мати на увазі, що інституційні перетворення в трансформаційних системах характеризуються невизначеністю і нестійкістю, відсутністю достовірної інформації щодо майбутнього економічного розвитку. Це досить часто орієнтує економічних агентів не на інституційні зміни, а на консервацію існуючої системи норм і правил, до яких вони вже адаптувалися, які перевірені попереднім досвідом. Для того, щоб змінити структуру такої інституційної системи, необхідні потужні флуктуації, здатні зруйнувати механізм дії негативних зворотних зв'язків, які повертають інституціональну систему на колишню траєкторію розвитку.

Але в ситуації трансформації системи, жорсткість, властива формальним інститутам, може ставати контрпродуктивною, перешкоджаючи пошуку та затвердженню нових ефективних моделей адаптації. У цій ситуації неформальні норми і неявні контракти іноді краще, ніж формальні, створюють умови для самоорганізації системи, її гнучкого пристосування до мінливих умов.

Тому, на наш погляд, перевага неформальних норм на певному етапі системної трансформації є закономірною і необхідною. З позицій синергетики, було б помилкою протиставляти формальні і неформальні інститути за принципом “або – або”. Для самоорганізації інституційної системи необхідні як ті, так і інші. В ефективно функціонуючій інституційній системі вони не виключають, а швидше доповнюють один одного.

Слід ще раз підкреслити, що в стійкій системі базовий рівень завжди складають формальні інститути і явні контракти. Значення неформальних норм зростає в ситуації нестійкого стану системи, у тому числі і в процесі її трансформації. Тоді неформальні інститути, в ході кооперативної і когерентної взаємодії господарюючих індивідів, забезпечують синергетичний ефект і прискорюють інституціональні перетворення.

Д. Норт виділяє і такі чинники інституційних змін, як подвійна роль держави, вплив груп зі специфічними інтересами, залежно від необхідності інститутів раніше обраної траєкторії [9]. Але у трансформаційних економіках, в умовах верховенства великих державно-олігархічних кланів і високого рівня корумпованості суспільства, дія цих чинників може призвести не до інституціональним змін, а до консервації існуючих неефективних інститутів, створюючи умови для “поганої інституційної рівноваги”. Щоб його зруйнувати, потрібні дійсно радикальні перетворення інституційної системи, які неможливі без становлення громадянського суспільства.

У той же час, становлення ринкових інститутів в трансформаційних системах було б позбавлене всякого сенсу, якщо б вони не впливали на хід економічного розвитку, і не прискорювали його. Але інститути,

на наш погляд, здатні не тільки збільшувати темпи економічного зростання, але й змінювати якість економічної системи в цілому, трансформуючи її.

Існування взаємозв'язку між цими процесами, не потрібно узагальнювати категорією "потенціал". Цей термін дозволяє найбільш чітко показати взаємозв'язок між розвитком інститутів і можливостями економічної системи до трансформації і подальшого росту, розкрити синергетичний ефект взаємодії між інституційною і економічною системою. У самому загальному вигляді потенціал – це ціла сукупність характеристик системи, що відбиває здатність її елементів до такої взаємодії, внаслідок якої наявні можливості як самої системи, так і пов'язаних з нею систем, дають максимально можливий ефект. Потенціал ринкових інститутів можна представити як певну взаємодію їхніх як вже реалізованих, так і наявних, але ще не реалізованих, можливостей, спрямованих на трансформаційне перетворення суспільства. Складна структура цієї категорії вимагає аналізу кооперативної когерентної взаємодії цілої системи інститутів, тому його оцінка не може обмежуватися традиційними методами і вимагає синергетичного підходу. Перш за все, виходячи з складності і динамічності феномена "потенціал", для його дослідження необхідний нелінійний підхід. "Якщо нам коли-небудь вдасться створити динамічну теорію змін, тобто те, чого бракує сучасній економічній науці... – то вона буде будуватися на моделі інституційних змін" – наголошує Д. Норт [9]. Ринковий потенціал відображає також здатність суспільства вирішувати проблеми, що виникають, інституціонально оформленим чином, на основі вироблення ефективних правил і норм економічної взаємодії інститутів як між собою, так і з системою існуючих організацій.

Таким чином, якщо економічний потенціал суспільства дає можливість зрозуміти рух як певну траєкторію економічного зростання, то потенціал інституційної системи спрямовує суспільство до вибору траєкторії соціального розвитку в точці біфуркації, визначаючи напрямки, шляхи та цілі цього розвитку. Якщо, при цьому процес формування ринкових інститутів буде відбуватися системно і супроводжуватиметься їхньою кооперативно когерентною взаємодією і створенням синергетичних ефектів, то суспільство в точках біфуркації впевнено і швидко піде за ринковою траєкторією. Тим самим в країні будуть створені необхідні умови для саморегулювання, а в подальшому і самоорганізації економіки. Таким чином, формування ринкового потенціалу інституціональних систем виступає як неперервний і багатofакторний процес освоєння нових можливостей суспільства, на основі яких буде відбуватися просування і поглиблення реформ.

Література

1. Аузан А. А. Институциональное проектирование реформ : опыт и попытка прогнозирования : Препринт WP10/2007/09 / А. А. Аузан. – М. : ГУ ВШЭ, 2007. – 24 с.
2. Балабанова Е. С. Институциональные условия трансфера технологий / Е. С. Балабанова, А. О. Гуздинский // Экономическая наука современной России. – 2001. – С. 39–48.
3. Зотов В.В. Институциональные проблемы функционирования и преобразования экономики России / В. В. Зотов, В. Ф. Пресняков, В. О. Розенталь // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 1.
4. Иншаков О. В. Типология и классификация институциональных механизмов // Экономика развития региона: проблемы, поиски, перспективы : Ежегодник. Вып. 1 / О. В. Иншаков, Н. Н. Лебедева. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2002. – С. 23–37.
5. Кирдина С. Г. Экономические институты России : материально-технологические предпосылки развития / С. Г. Кирдина // Общественные науки и современность, 1999. – № 6.
6. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем. Сер. "Экономическая наука современной России" / Г. Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004.
7. Клейнер Г. Б. Особенности процессов формирования и эволюции социально-экономических институтов в России : Препринт / Г. Б. Клейнер. – М. : ЦЭМИ РАН, 2001.
8. Мау В. Институциональные предпосылки современного экономического роста / В. Мау, К. Яновский, Д. Маслов. – М. : ИЭП С., 2007. – 133 с.
9. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги "Начала", 1997.
10. Носова О. В. Проблемы формирования институтов рыночной системы / О. В. Носова // Экономический вестник Ростовского государственного университета, 2008. – Т. 6. – № 2. – С. 74–81.
11. Полтерович В. М. Стратегии институциональных реформ, или искусство реформ : Препринт WP10/2007/08 / В. М. Полтерович. – М. : ГУ ВШЭ, 2007. – 24 с.
12. Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 3. – С. 24–50.
13. Полтерович В. М. Проблема трансплантации ипотечных институтов в переходных экономиках: роль стройсберкасс / В. М. Полтерович, О. Ю. Старков. – М. : ЦЭМИ РАН, 2006.
14. Тамбовцев В. Л. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Л. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6–17.
15. Polanyi K. The Economy as instituted Process // Trade and Market in the Early Empires / Ed. by Polanyi K. Etc Clencoe, 1957.